

Ilona Janowska
Jolanta Niżnikowska
Wiśniowa Góra

Czy przebaczyć znaczy zapomnieć?

Scenariusz lekcji historyczno–polonistycznej dla klasy trzeciej gimnazjum

Lekcja stanowi przykład zajęć interdyscyplinarnych, które łączą wiedzę historyczną z polonistyczną. Jej realizacja może nastąpić wówczas, gdy historyk i polonista odnajdą miejsca wspólne w podstawie programowej. Takimi zbliżonymi do siebie treściami historyczno–polonistycznymi są zagadnienia dotyczące czasów II wojny światowej, kampanii wrześniowej i okupacji. Proponowany scenariusz przedstawia współpracę historyka i polonisty na zajęciach poświęconych dacie 17 IX 1939 roku. W części historycznej omówione są zagadnienia dotyczące agresji ZSRR na ziemie polskie, zaś w części polonistycznej dokonuje się analizy i interpretacji wiersza Zbigniewa Herberta pt. *17 IX*. W trakcie zajęć należy pamiętać o równoważeniu zagadnień z obu przedmiotów.

Zajęcia interdyscyplinarne uczą uczniów kojarzenia różnych zjawisk i patrzenia na nie w sposób wieloaspektowy. Uświadamiają uczniom, że można łączyć wiedzę z różnych dziedzin nauki nie tylko tak bliskich, jak historia i język polski, ale także wydawać by się mogło tak odległych, jak matematyka i język polski.

Zajęcia interdyscyplinarne są typem zajęć bardzo pracochłonnych, zarówno w sferze dydaktycznej, jak i realizacyjnej. Mimo wszystkich trudności warto przygotowywać takie zajęcia. Są one na pewno interesującym pomysłem na uniknięcie nudy na lekcjach, a już z całą pewnością nie pozwalają nauczycielom popaść w rutynę szkolną.

Przygotowana przez nas lekcja jest pierwszą tego typu w Gimnazjum w Wiśniowej Górze. Mamy nadzieję, że zajęcia interdyscyplinarne będą praktykowane w szkole przez innych nauczycieli, a nasza lekcja historyczno–polonistyczna stanie się jedną z wielu.

**TEMAT: 17 IX 1939 roku w oczach historyków i poety –
czy przebaczyć znaczy zapomnieć?**

CEL GŁÓWNY:

Uczeń:

- uświadamia sobie znaczenie znajomości ważnych dat, faktów historycznych dla współczesnych Polaków,
- uświadamia sobie, że literatura może być inspirowana ważnymi wydarzeniami historycznymi.

CELE SZCZEGÓŁOWE:

UCZEŃ:

- wymienia daty podpisania paktu Ribbentrop – Mołotow i wkroczenia Armii Czerwonej na ziemie polskie,
- wymienia postanowienia paktu Ribbentrop – Mołotow,
- wskazuje na mapie zmiany terytorialne zaplanowane w pakcie Ribbentrop – Mołotow,
- analizuje tekst źródłowy,
- wnioskuje na temat skutków wydarzenia historycznego,
- pogłębia swoją wiedzę na temat analizy i interpretacji tekstu poetyckiego,
- rozpoznaje, kto jest adresatem i nadawcą w wierszu Zbigniewa Herberta,
- określa nastrój wiersza,
- rozpoznaje konteksty, aluzje literackie,
- odczytuje sens przenośny wybranych fragmentów wiersza,
- odczytuje przesłanie zawarte w wierszu Zbigniewa Herberta,
- dostrzega kontekst historyczny w tekście poetyckim,
- formułuje refleksje na temat znaczenia daty 17 września 1939 roku dla współczesnych Polaków,

- redaguje własny tekst o charakterze apelatywnym,
- wykonuje ćwiczenia redakcyjne,
- wyszukuje przykłady utworów z motywem przebaczenia,
- uzasadnia własne sądy,
- organizuje pracę w grupie i efektywnie współdziała w zespole,
- skutecznie komunikuje się w różnych sytuacjach,
- rozwiązuje problemy w twórczy sposób.

CEL GŁÓWNY:

NAUCZYCIEL:

- rozumie konieczność integracji przedmiotów humanistycznych (m.in. historii i języka polskiego) polegającą na ukazywaniu różnych ujęć tego samego tematu – ważne wydarzenie historyczne ukazane z punktu widzenia historii i jego literacka prezentacja.

CELE SZCZEGÓŁOWE:

NAUCZYCIEL:

- rozwija swoje umiejętności warsztatowe,
- dobiera odpowiednie metody aktywizujące i umiejętnie dostosowuje je do specyfiki lekcji,
- modyfikuje swój program nauczania, aby odnaleźć miejsca wspólne w podstawie programowej historii i języka polskiego,
- rozwija swoje zdolności w zakresie autokreacji,
- doskonali umiejętności w kontaktach interpersonalnych,
- zachęca innych nauczycieli do prowadzenia zajęć interdyscyplinarnych.

METODY I TECHNIKI: burza mózgów, słoneczko, prezentacja multimedialna, analiza funkcjonalna tekstu, pogadanka dydaktyczna, elementy dyskusji, ranking.

FORMY PRACY: praca w grupach, praca indywidualna.

ŚRODKI DYDAKTYCZNE: zasady pracy w grupie, karty pracy, tekst źródłowy, tekst wiersza Z. Herberta pt. *17 IX*, mapa pt. *Polska podczas II wojny światowej*, atlasy historyczne, szary papier, kolorowe markery, kolorowe

karteczki, paski papieru, komputer, płyta z prezentacją multimedialną, fragment filmu pt. *Krzyżacy*.

CZAS PRACY: 90 minut.

TOK LEKCJI:

1. **Czynności organizacyjne** – nauczyciele rozdają przygotowane materiały – *zasady pracy w grupie* (załącznik nr 1), karty pracy (załącznik nr 2), teksty źródłowe *Tajny protokół paktu Ribbentrop – Mołotow* (załącznik nr 3), *Przemówienie ministra spraw zagranicznych Józefa Becka* (załącznik nr 4). Następnie omówione są zasady oceniania pracy w grupach (wcześniej uczniowie podzieleni zostali na cztery grupy) oraz pracy indywidualnej uczniów (praca oceniana będzie za pomocą kolorowych karteczek – zebranie pięciu karteczek przez grupę lub indywidualnie przez uczniów będzie dawało ocenę bardzo dobrą).
2. **Nauczyciel polonista** uświadamia uczniom, jaki charakter będzie miała lekcja, w której będą uczestniczyć, wyjaśnia im, na czym polega lekcja interdyscyplinarna, podkreśla, czego uczą takie zajęcia oraz zapoznaje uczniów z tematyką i celami lekcji.

CZĘŚĆ HISTORYCZNA:

1. **Nauczyciel historii** rozmawia z uczniami na temat ważności pewnych faktów, miejsc, wydarzeń, dat w dziejach Polski, a następnie proponuje grupom wykonanie ćwiczenia.
Ćwiczenie 1: Zapiszcie na paskach kolorowego papieru trzy wydarzenia, miejsca lub daty z historii Polski XIX i XX wieku, które mają szczególne znaczenie dla Polaków, były wyjątkowo ważne w dziejach Polski, a następnie ustalcie ranking tych wydarzeń ze względu na ich ważność. Przygotujcie uzasadnienie swojego wyboru. Zgłoście gotowość do odpowiedzi nauczycielowi.
2. Uczniowie prezentują przygotowane materiały – naklejają paski na przyczepiony do tablicy arkusz szarego papieru, tworząc zarys słoneczka (te same wydarzenia, miejsca lub daty tworzą najdłuższe promienie). Po krótkiej analizie przykładów zgromadzonych przez grupy nauczyciel historii dokonuje oceny pracy grup oraz podsumowuje ćwiczenie,

podkreślając to, iż historia Polski obfituje w wiele wydarzeń, dat, postaci, które były przełomowe dla Polaków i ich historii. Następnie informuje uczniów, że na lekcji będą rozmawiać o jednym z takich ważnych wydarzeń, które wstrząsnęło świadomością Polaków, świadków tego wydarzenia, ale nie tylko – również my współcześni pamiętamy o nim.

3. **Nauczyciel historii** zapisuje na tablicy pierwszą część tematu lekcji: *17 IX 1939 roku w oczach historyków...*, a następnie informuje uczestników zajęć, że taką datą i wydarzeniem jest 17 września 1939 roku. Przypomina uczniom, że data ta jest im znana z testu kompetencji.
4. **Uczniowie** zastanawiają się wspólnie z **nauczycielem polskiego**, czy ta ważna data jest znana Polakom. Po krótkiej rozmowie z uczniami nauczyciel prosi trzech uczniów o przedstawienie wszystkim wyników wcześniej przeprowadzonej ankiety badającej wiedzę uczniów i pracowników gimnazjum na temat daty 17 września 1939 roku.

Prezentacja uczniów: Uczniowie mieli za zadanie przeprowadzić wśród uczniów i nauczycieli gimnazjum ankietę zawierającą pytanie: „Z czym się Panu/Pani kojarzy data 17 IX 1939 roku?”. Wyniki ankiety przedstawione zostają w formie prezentacji multimedialnej z wykorzystaniem komputera (ocena indywidualnej pracy uczniów).

5. Po zakończeniu prezentacji uczniowskiej **nauczyciel historii** zapoznaje uczniów z tłem historycznym wspomnianych wydarzeń. W krótkiej pogadance uświadamia im, że rok 1939 był i jest dla Polaków datą szczególną. W marcu tego roku Hitler wysunął żądania wobec Polski. Czy pamiętają, jakie to były żądania? (ocena indywidualnych odpowiedzi uczniów). Następnie przypomina im, że w słynnym przemówieniu minister spraw zagranicznych Józef Beck odrzucił żądania Niemców, mówiąc, że pokój jest rzeczą bardzo cenną, ale my Polacy nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Kiedy Polsce gwarancji udzieliły Wielka Brytania i Francja, Hitler zaczął szukać sojusznika na wschodzie i rozpoczął rozmowy ze Związkiem Radzieckim. Ich wynikiem było podpisanie 23 sierpnia 1939 roku traktatu o nieagresji między Niemcami i ZSRR. Do traktatu dołączono tajny protokół, który dotyczył m.in. Polski. Następnie nauczyciel proponuje grupom wykonanie ćwiczenia.

Ćwiczenie 2: Przeczytajcie tekst źródłowy pt. **Tajny protokół paktu Ribbentrop – Mołotow** (Moskwa, 23 sierpnia 1939 roku). Zastanówcie się nad ustnymi odpowiedziami na pięć pytań, które znajdują się pod tekstem. Punkt dla grupy zdobędziecie wówczas, gdy prawidłowo odpowiecie na wylosowane pytanie.

6. Grupy prezentują przygotowane odpowiedzi.
7. **Nauczyciel historii podsumowuje tę część zajęć** – przypomina uczniom, że 1 września 1939 roku Niemcy zaatakowały Polskę. W ciągu dwóch tygodni armia niemiecka zajęła większą część Polski. I w tym właśnie tragicznym dla bezbronnych Polaków momencie, powołując się na bankructwo państwa polskiego, 17 września 1939 roku ZSRR zaatakował niespodziewanie wschodnie ziemie polskie.

CZĘŚĆ POLONISTYCZNA

8. **Nauczyciel języka polskiego** uświadamia uczniom, że wiersz będący przedmiotem ich rozważań jest przykładem na to, iż literatura może być inspirowana przez ważne wydarzenia, nie tylko te odległe w czasie, ale też takie, które dzieją się obok nas, np. Wisława Szymborska napisała wiersz poświęcony tragicznym wydarzeniom w Stanach Zjednoczonych 11 września 2001 roku. Następnie polonista przypomina uczniom, że dotychczas analizowali to, co się wydarzyło 17 IX 1939 roku z punktu widzenia historii. Teraz nadszedł czas, aby popatrzeć na ten dzień okiem poety. Proponuje uczniom uzupełnienie tematu lekcji, który w całości brzmi następująco: *17 IX 1939 roku w oczach historyków i poety – czy przebaczyć znaczy zapomnieć?*
9. Nauczyciel i wybrany uczeń dwukrotnie prezentują tekst wiersza Z. Herberta pt. *17 IX*.
10. Uczniowie odczytują notkę biograficzną poświęconą Józefowi Czap-skiemu, któremu poeta zadedykował wiersz. Nauczyciel informuje uczniów, że Józef Czapski był wielkim patriotą, a po zakończeniu II wojny światowej stał się ogromnym autorytetem moralnym dla Polaków w kraju i na emigracji.
11. **Nauczyciel polonista** ustala z uczniami, że kolejne ćwiczenia wykonują w karcie pracy; w trzech pierwszych ćwiczeniach ocenie podlegają indywidualne odpowiedzi uczniów:

Ćwiczenie 1. Kto jest podmiotem lirycznym, nadawcą? (*sam poeta, ponieważ używa zaimków „moja”, „nas”, nadaje wypowiedzi ton osobisty*)

Ćwiczenie 2. Kto jest adresatem wiersza? (*najeżdźca, a świadczy o tym ostatnia zwrotka wiersza*)

Ćwiczenie 3. Określ nastrój wiersza – podaj trzy określenia przymiotnikowe lub imiesłowowe (*smutny, pesymistyczny, przynębiający, gorzki*).

12. Kolejne ćwiczenia uczniowie wykonują w grupach – ocenie podlega praca grupy, która najszybciej wykona zadanie i zgłosi to nauczycielowi języka polskiego (ćwiczenie nr 4, 5) i historii (ćwiczenie nr 6):

Ćwiczenie 4. Odszukajcie w wierszu i wypiszcie konteksty, aluzje literackie (odniesienia do literatury, *Biblii*, symboli narodowych):

- a).....
b).....
c).....
d).....

Ćwiczenie 5. Wiecie już, że Polska 17 września była osamotniona, bezbronna. Odszukajcie w tekście wiersza aluzje do jej ówczesnej sytuacji politycznej, a następnie wpiszcie odpowiednie cytaty do rubryki pierwszej w tabeli (według wzoru). W rubryce drugiej umieście swoją interpretację cytatów, czyli to, jakie zawierają w sobie ukryte treści, jaki jest ich sens przenośny.

ALUZJE LITERACKIE	
Nie uratują ojczyzny:	Dlaczego?
Np. (...) <i>spiskowcy wolności będą czyścili swoje muzealne bronie(...)</i>	Np. nie są w stanie walczyć z wrogiem, gdyż są gorzej uzbrojeni

Ćwiczenie 6. Na lekcjach historii każde ważne wydarzenie rozpatruje się w kontekście jego skutków. Robi to również Z. Herbert w czytany przez was wierszu. W tekście utworu odszukajcie i zapiszcie na schemacie słonka pięć cytatów mówiących, co przyniósł 17 września Polakom i Polsce.

13. **Nauczyciel polonista** dokonuje podsumowania rozważań zawartych w tabeli, uświadamiając uczniom, że wszystkie wskazane przez nich motywy podkreślają bezbronność, samotność walczących, ich beznadziejne położenie, wskazują, że obowiązek obrony ojczyzny spoczywa na Polakach, nikt tego za nas nie robi.
14. **Nauczyciel polonista** poleca uczniom zredagowanie definicji słownikowej słów *przebaczyć* oraz *zapomnieć*. Definicje stworzone przez uczniów (ocena indywidualnej pracy uczniów) uzupełnia nauczyciel, czytając definicje ze *Słownika języka polskiego*:

Ćwiczenie 7.

Przebaczyć – przestać się za coś na kogoś gniewać, darować komuś jakąś winę.

Zapomnieć – przestać pamiętać o kimś, o czymś, także przestać troszczyć się o kogoś lub o coś.

15. Uczniowie zastanawiają się nad motywem przebaczenia w literaturze – szukają przykładów w *Biblii* oraz w lekturach omawianych na lekcjach języka polskiego (*Biblia – syn marnotrawny, Jurand ze Spychowca – Krzyżacy*). Nauczyciel proponuje podsumowanie tych rozważań projekcją fragmentu filmu pt. *Krzyżacy* (scena, w której Jurand przebacza oprawcy swojej córki) – ocenie podlega indywidualna praca uczniów.
16. Uczniowie analizują ostatnią zwrotkę wiersza – wskazują fragment, w którym zawarte jest przesłanie wiersza (dwa ostatnie wersy), a następnie nauczyciel proponuje grupom wykonanie ćwiczenia nr 8.

Ćwiczenie 8. Jakie jest przesłanie wiersza? Przeczytajcie dwa ostatnie wersy wiersza i postarajcie się uzupełnić poniższe zdanie:

Należy nauczyć się
....., nie warto w sobie pielęgnować
....., bo nie można wtedy

PODSUMOWANIE ZAJĘĆ

17. **Nauczyciel historyk** jeszcze raz podkreśla, że są w historii daty, wydarzenia, postacie, miejsca, o których musimy pamiętać. Nam, Polakom, nie wolno zapomnieć m.in. daty 17 września 1939 roku, Amerykanom nie wolno zapomnieć daty 11 września 2001 roku, Hiszpanom nie wolno zapomnieć zamachów w Madrycie.
18. **Nauczyciel polonista** proponuje uczniom, aby każda grupa podsumowała zajęcia, przygotowując krótkie wypowiedzi pisemne na temat zawarty w ćwiczeniu 9.

Ćwiczenie 9. Wyobraźcie sobie, że bierzecie udział w szkolnej sesji historycznej pt. „Pamiętamy...”. Napiszcie krótkie przemówienie na temat: *Dlaczego Polakom nie wolno zapomnieć o dacie 17 IX 1939 roku?*

19. Grupy prezentują przygotowane wystąpienia, nauczyciele krótko je komentują i oceniają.

Zadanie pracy domowej

20. **Nauczyciel polonista** proponuje uczniom, aby w domu zastanowili się nad pytaniem zawartym w temacie lekcji i przygotowali krótką wypowiedź pisemną na temat:

Czy przebaczenie winy jest równoznaczne z zapomnieniem o niej? Co o tym sądzisz?(5–7 zdań)

21. **Nauczyciel historyk** proponuje uczniom, aby na najbliższą lekcję historii wykonali w grupach w domu pracę plastyczną na temat:

Dowolną techniką plastyczną wykonaj plakat propagujący ideę światowego pokoju.

Załącznik nr 1

ZASADY PRACY W GRUPIE

1. Będziecie pracować w grupie, a zatem wspólnie musicie dążyć do celu. Każdy niech stara się pracować intensywnie, na miarę swoich możliwości – musi jednak ciągle mieć na uwadze dbałość o wspólne interesy grupy.
2. Wybierzcie spośród siebie lidera i sprawozdawcę.

3. Lider będzie kierował pracą grupy, będzie ją organizował; zadba o to, aby wszyscy pracowali, aby każdy miał swój udział w rozwiązywaniu zadania. Lider będzie pilnował, aby grupa pracowała nad tematem, a nie poświęcała uwagę kwestiom ubocznym, nieistotnym dla osiągnięcia celu. Nie będzie narzucał swoich poglądów, ale zadba o to, aby wszyscy mogli się wypowiedzieć – ustali, kto w danej chwili mówi. Upewni się, czy wszyscy zrozumieli postawione przed grupą zadanie, a następnie sprawdzi, czy wszyscy zapisali rozwiązanie w karcie pracy.
4. Sprawozdawca dopilnuje, aby nie umknęły uwadze i pamięci ciekawe pomysły zgłaszane w czasie pracy nad zadaniem. Pomoże zredagować końcowe rozwiązanie.
5. Przed przystąpieniem do pracy uzgodnijcie plan działania.
6. Po wykonanej pracy dokonajcie samooceny i porozmawiajcie przez chwilę o przyczynach sukcesów lub niepowodzeń.

Załącznik nr 2

KARTA PRACY

Zadania do pracy indywidualnej

Ćwiczenie 1. Kto jest podmiotem lirycznym, nadawcą?

.....

Ćwiczenie 2. Kto jest adresatem wiersza?

.....

Ćwiczenie 3. Określ nastrój wiersza – podaj trzy określenia przymiotnikowe lub imiesłowowe.

.....

Zadania do pracy w grupach

Ćwiczenie 4. Odszukajcie w wierszu i wypiszcie konteksty, aluzje literackie (odniesienia do literatury, *Biblii*, symboli narodowych):

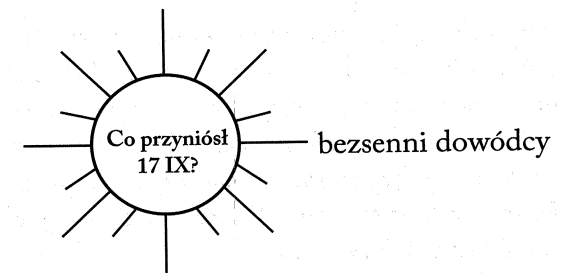
- a).....
- b).....

- c).....
- d).....

Ćwiczenie 5. Wiecie już, że Polska 17 września była osamotniona, bezbronna. Odszukajcie w tekście wiersza aluzje do jej ówczesnej sytuacji politycznej, a następnie wpiszcie odpowiednie cytaty do rubryki pierwszej w tabeli (według wzoru). W rubryce drugiej umieśćcie swoją interpretację cytatów, czyli to, jakie zawierają w sobie ukryte treści, jaki jest ich sens przenośny.

ALUZJE LITERACKIE	
Nie uratują ojczyzny:	Dlaczego?
Np. (...) <i>spiskowcy wolności będą czyścili swoje muzealne bronie</i> (...)	Np. nie są w stanie walczyć z wrogiem, gdyż są gorzej uzbrojeni

Ćwiczenie 6. Na lekcjach historii każde ważne wydarzenie rozpatruje się w kontekście jego skutków. Robi to również Z. Herbert w czytany przez was wierszu. W tekście utworu odszukajcie i zapiszcie na schemacie słonka pięć cytatów mówiących, co przyniósł 17 września Polakom i Polsce.

Zadania do pracy indywidualnej

Ćwiczenie 7. Stwórz definicje słownikowe słów:

- a) *przebaczyć* –
b) *zapomnieć* –

Zadania do pracy w grupach

Ćwiczenie 8. Jakie jest przesłanie wiersza? Przeczytajcie dwa ostatnie wersy wiersza i postarajcie się uzupełnić poniższe zdanie:

Należy nauczyć się,
nie warto w sobie pielęgnować, bo nie
można wtedy

Ćwiczenie 9. Wyobraźcie sobie, że bierzecie udział w szkolnej sesji historycznej pt. „Pamiętamy...”. Napiszcie krótkie przemówienie na temat: *Dla czego Polakom nigdy nie wolno zapomnieć o dacie 17 IX 1939 roku?*

Załącznik nr 3

Teksty źródłowe

Tajny protokół paktu Ribbentrop – Mołotow (Moskwa, 23 sierpnia 1939 r.)

Przy okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR, niżej podpisani reprezentanci obu stron przeegzaminowali, w trakcie poufnej wymiany poglądów, kwestię ograniczenia wzajemnych stref ich interesów w Europie Wschodniej. Ta wymiana opinii doprowadziła do następujących postanowień:

1. W przypadku, gdyby nastąpiły zmiany na terytoriach należących do krajów bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa, Litwa), północna granica Litwy stanowiłaby zarazem granicę między strefą interesów Niemiec i ZSRR. Tym samym obie strony uznają pretensje Litwy do terytorium Wilna.
2. W przypadku, gdyby nastąpiły zmiany na terytorium należącym do Państwa Polskiego, strefy interesów Niemiec i ZSRR byłyby ograniczone linią, jaką tworzą Narew, Wisła i San.

Decyzję, czy obie strony życzą sobie utrzymać niezależne Państwo Polskie oraz w jakich granicach, będą mogły być przeegzaminowane tylko z korzyścią dla ewentualnych wypadków politycznych. W tym przypadku oba rządy rozwiążą problem na drodze przyjacielskiej dyskusji.

3. Co zaś tyczy Europy południowo-wschodniej, delegacja radziecka podkreśla zainteresowanie wobec Besarabii. Delegacja niemiecka stwierdza, że ze strony politycznej zrzeka się całkowicie pretensji wobec tych terytoriów.
4. Powyższy protokół będzie utrzymany w tajemnicy przez obie strony¹.

Pytania do tekstu źródłowego

1. Kto z ramienia Niemiec i ZSRR podpisał ten traktat?
2. Jakich państw dotyczył tajny protokół? Wskaż te państwa na mapie.
3. Jaki podział ziem polskich przewidywał tajny protokół układu niemiecko-sowieckiego? Pokaż na mapie przewidywaną w tym dokumencie linię rozbioru ziem polskich.
4. Jakie niebezpieczeństwa – waszym zdaniem – wynikały z tego tajnego protokołu dla Europy i Polski?

Załącznik nr 4

Przemówienie Ministra Spraw Zagranicznych

Józefa Becka

*Wygłoszone w Sejmie w odpowiedzi
na żądania Adolfa Hitlera*

Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. Ale pokój, jak prawie wszystkie sprawy tego świata, ma swoją cenę, wysoką, ale wymierną. My, w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna, i tą rzeczą jest honor².

¹ W. A. Serczyk, *Dzieje Polski 1918–1939. Wybór materiałów źródłowych*, Kraków 1990, s. 433.

² E. Centkowska, J. Centkowski, J. Osica, *Historia dla klasy 8. Drogi do wolności 1914–1944*, Warszawa 1996, s. 96.